

Het grondwettelijk verbod op last, het referendum en fractiediscipline

T. VOS EN A. NIJEBOER*

Inleiding

In zijn bijdrage betoogt Erik Jurgens dat de artikelen 50 en 67 van de grondwet in 2018 opnieuw relevant zijn geworden. De representatieve democratie is onder druk komen te staan en de genoemde grondwetsartikelen zijn geen vanzelfsprekendheid meer.

Jurgens noemt twee recente voorbeelden uit de Nederlandse politiek waarin in strijd met deze artikelen is of zou worden gehandeld. De zelfbinding die enkele partijen aangingen bij het Oekraïne-referendum zou een overtreding zijn geweest, net als het plan van GeenPeil om het stemgedrag van haar Kamerleden af te laten hangen van digitale ledenstemmingen. Omdat de grondwet niet in sancties voorziet om te voorkomen dat Kamerleden in strijd handelen met de eerder genoemde artikelen, stelt Erik Jurgens voor om juridische vervolging door de rechterlijke macht in te zetten tegen Kamerleden die in strijd met de genoemde grondwetsartikelen handelen.

Wij zijn het met Jurgens eens dat de artikelen 50 en 67 onder vuur liggen en in ere dienen te worden hersteld. Maar tegelijk vinden we het uiterst merkwaardig dat Jurgens zijn pijlen uitgerekend richt op zelfbinding bij het raadgevende referendum evenals op de partij GeenPeil die het stemgedrag van 'haar' parlementariërs wilde laten afhangen van de continue stemadviezen van haar leden. De echte aantasting van de grondwetsartikelen 50 en 67 ligt ons inziens in de bijna totale greep die de politieke partijen c.q. hun leiders hebben op het handelen en stemgedrag van de parlementariërs. Dit laatste verschijnsel wordt door Jurgens slechts zijdelings even aangestipt en inhoudelijk niet besproken.

de
stelling

* Thijs Vos en Arjen Nijeboer zijn als resp. onderzoeker en campagnemanager verbonden aan Meer Democratie (www.meerdemocratie.nl).

Zonder last en ruggespraak: Historische ontwikkeling en juridische betekenis

In de tijd van de Republiek waren last en ruggespraak niet verboden, maar kenmerkten ze juist het mandaat van gedeputeerden naar de Staten en Staten-Generaal. De gedeputeerden waren afgevaardigden van deelbelangen – zoals de steden, het ridderschap of de provincie – die stemden volgens vooraf bepaalde opdracht van de lastgever. Indien de gedeputeerden hier niet aan konden voldoen gingen zij over tot ruggespraak met de lastgever.¹ In de Bataafse Republiek werd hier radicaal mee gebroken: de voorlopers van artikel 50 en 67 werden opgenomen in de Bataafse grondwetten.² Deze beginselen werden gehandhaafd door Van Hogendorp in 1814, Thorbecke in 1848 en in de latere grondwetten.³

In de Thorbeckiaanse visie op het parlementair stelsel werd uitgegaan van onafhankelijke, ongebonden en dus partijloze Kamerleden die het ‘gehele Nederlandse volk’ vertegenwoordigen en ‘stemmen zonder last’. Dit werd verankerd in de grondwetsartikelen 50 en 67.⁴ Thorbecke beoogde dat hieruit een positieve werking zou vloeien: ‘[stemgedrag moet] enig en alleen door hun eigen overtuiging zijn bepaald.’⁵

De interpretatie van artikel 50 en 67 is door de jaren heen veranderd. Het Thorbeckiaanse ideaal van de politiek was altijd al meer fictie dan feit, maar is door diverse ontwikkelingen steeds verder gaan achterlopen op de politieke realiteit. De positieve werking van artikel 67 veranderde, zoals Boogaard terecht stelt, in een negatieve werking: Kamerleden kunnen niet gedwongen worden om op een bepaalde manier te stemmen en stemmingen in de Staten-Generaal kunnen niet ongeldig worden verklaard.⁶ Het achterhaalde verbod op ruggespraak werd in 1983 geschrapt.⁷

Referenda en zelfbinding

Sinds 1 juli 2015 bestaat in Nederland de mogelijkheid tot een raadgevend referendum: 300.000 burgers kunnen een referendum over een wet of verdrag afdwingen.⁸ Het eerste referendum werd gehouden op 6 april 2016 over het associatieverdrag met Oekraïne. In de aanloop naar het Oekraïne-referendum verklaarden CDA, PvdA, ChristenUnie, SGP en 50plus dat ze het oordeel van de kiezer zouden overnemen mits de opkomst van 30% werd gehaald;⁹ D66 sloot zich daar na het referendum bij aan.¹⁰ Dat politici zich binden aan de uitkomst van een referendum is volgens Jurgens strijdig met de grondwet: ‘Dit is in strijd met artikel 50 GW omdat niet de kiezers via een referendum, maar de Staten-Generaal het Nederlandse volk vertegenwoordigen bij het vaststellen van wetten en

1 Price 2010, p. 12; Leyenaar 2007, p. 5

2 Kleijkers 1993, p. 64-65

3 Van der Pot-Donner 1995, p. 395; Kleijkers 1993, p. 106-108

4 Van Baalen 2004

5 Boogaard 2017, p. 320

6 Boogaard 2017, p. 320

7 Van der Pot-Donner 1995, p. 399

8 Op 20 november 2017 diende het kabinet-Rutte III een voorstel tot intrekking van de wet raadgevend referendum in bij de Staten-Generaal. Op het moment dat dit artikel bij de redactie werd ingediend lag het intrekkingsvoorstel bij de Eerste Kamer.

9 Van der Meer 2016, p. 71

10 Bij monde van Kees

Verhoeven tijdens het debat over de uitslag van het referendum over het associatieverdrag met Oekraïne. Een video-opname kan hier terug gevonden worden: <https://debatgemist.tweedekamer.nl/debatten/uitslag-raadgevend-referendum-associatieverdrag-met-oekra%C3%AFne>

verdragen... En ook in strijd met artikel 67, lid 3 GW, omdat er kennelijk sprake is van het aanvaarden van een bindende last. Ruggespraak zonder ruggespraak...'

Deze redenering gaat in onze ogen niet op. In strijd met artikel 50 kan een raadgevend referendum niet zijn, omdat bij dit instrument geen wetten worden vastgesteld of verworpen, maar enkel een advies wordt gegeven. Het beslissende oordeel blijft bij de Staten-Generaal die na een afwijzend oordeel een goedkeurings- of afkeuringswet aanneemt.¹¹

Raadgevende referenda kunnen het beste als een vorm van ruggespraak worden gezien, maar in tegenstelling tot andere vormen van consultatie zijn zij – zoals Van den Brink ooit terecht opmerkte – *juist* in lijn met de geest van artikel 50. Bij raadgevende referenda wordt namelijk ruggespraak gepleegd met het 'gehele Nederlandse volk' in plaats van enkel de eigen achterban, zoals bij een partijcongres.¹²

Evenmin is er sprake van het aangaan van een bindende last. Kamerleden worden door niemand gedwongen om te beloven dat ze de uitslag opvolgen, dat is geheel hun eigen keuze, net als dat het hun keuze is om naderhand toch af te wijken van hun belofte. We zagen bij het Oekraïne-referendum dat D66, PvdA en GroenLinks alsnog instemden met ratificatie, net als de senatoren van CDA, ChristenUnie en SGP. Burgers hebben geen mogelijkheden om juridisch af te dwingen dat politici deze beloftes ook nakomen. Aangezien zelfbinding niet afdwingbaar is, kan er geen sprake zijn van een bindende last.¹³

Ook bij een bindend referendum is er ons inziens overigens geen aantasting van artikel 67, omdat bij een bindend referendum – in tegenstelling tot het raadgevend referendum – het mandaat om te beslissen in feite van het parlement terug naar de burgers wordt verplaatst voor dat ene onderwerp. Als het parlement niet meer degene is die de beslissing neemt, kan er ook geen sprake zijn van een beslissing 'met last'. Bovendien zou een bindend referendum op een correcte wijze moeten worden ingevoegd in de grondwet, zodat er sowieso geen sprake meer is van strijdigheid met die grondwet.

Bij de grondwetsherziening in 1983 is uitvoerig stilgestaan bij de betekenis van het lastverbod en hoe dit verbod zich verhoudt tot partijprogramma's. Mogen Kamerleden beloftes doen dat zij een bepaald programma zullen uitvoeren? Het kabinet meende destijds van wel. Volgens het kabinet is pas sprake van last bij een opdracht om – in de woorden van Roel Schutgens – 'namens degenen die dat mandaat verleent of met inachtneming van diens aanwijzingen op te treden.' Een verkiezingsprogramma is niet in strijd met het verbod op last, want Kamerleden zijn slechts 'politiek gebonden' om dit uit te voeren en behouden juridisch hun onafhankelijkheid.¹⁴ In feite gaat het hier om een zelfde soort fenomeen:

¹¹ Van der Vlies 1993, p. 93-94

¹² Van den Brink 1993, p. 82-83

¹³ Van der Vlies 1993, 93-94; zie ook: Kleijckers 1993, p. 132-133

¹⁴ Schutgens 2015, p. 188-189

zelfbinding aan een programma tegenover zelfbinding aan een referendumuitslag.¹⁵ Staatsrechtjurist Constantijn Kortmann reflecteerde over de vraag onder welke omstandigheden een afspraak of instructie in overeenkomst is met de grondwet. Volgens hem spelen vier factoren een rol. Op de eerste plaats speelt de aard van de verplichting mee: is deze van materiële of immateriële aard en is zij geclausuleerd of ongeclausuleerd. Op de tweede plaats gaat het om de openbaarheid van de afspraak: algemene bekendheid vermindert de eventuele strijdigheid met het lastverbod. Op de derde plaats speelt de instantie met wie de afspraak is aangegaan en wordt afgedwongen een rol, deze dient representatief te zijn. Ten slotte moeten sancties bij niet-nakoming in ogenschouw worden genomen.¹⁶ Hoe verhoudt zelfbinding zich met deze factoren? Referenda voldoen zeker aan de voorwaarde van openbaarheid, beloftes om de referendumuitslag te respecteren zijn algemeen bekend.¹⁷ Indien een Kamerlid zich niet houdt aan de afspraak, zullen er geen sancties volgen, omdat kiezers in tegenstelling tot partijen de mogelijkheden ontberen om sancties op te leggen: zij kunnen Kamerleden niet royeren, hun woordvoerschap ontnemen of van de kandidatenlijst weren. Dus ook aan de voorwaarde van representativiteit voldaan. Wij zien dan ook geen redenen om aan te nemen dat zelfbinding bij referenda in strijd zou zijn met de grondwet.

Partijvorming

In de nasleep van het Oekraïne-referendum nam de GroenLinks-fractie het standpunt in dat de uitslag van dit referendum moest worden gerespecteerd. De GroenLinks-leden dachten daar anders over. Het partijcongres nam een motie aan waarin haar fracties werden opgedragen om alsnog in te stemmen met ratificatie.¹⁸ Een opvallende gebeurtenis: de GroenLinks-fractie liet een uitspraak van de eigen achterban zwaarder wegen dan die van de kiezers én het standpunt dat de fractie had aangenomen, terwijl de grondwet stelt dat Kamerleden het 'gehele volk' dienen te vertegenwoordigen. Daar ligt de spanning met artikel 50 en 67: de almacht van partijen en de daaruit volgende fractiediscipline. In Thorbecke's visie op het parlementaire stelsel dienden politieke partijen geen rol te spelen, maar waren volksvertegenwoordigers volledig onafhankelijk en namen zij strikt individueel hun beslissingen.¹⁹ Honderdvijftig jaar later domineren de partijen alle facetten van de Nederlandse politiek. De geleidelijke partijvorming was het neveneffect van de uitbreiding van het kiesrecht. Het electoraat kreeg dusdanige proporties dat buitenparlementaire organisaties noodzakelijk werden om

¹⁵ Van der Vlies 1993, p. 93-94;

zie ook Kleijckers 1993, p. 132-133

¹⁶ Kortmann 1985, p. 150-155

¹⁷ Van der Vlies 1993, p. 93

¹⁸ Boogaard 2017, p. 321

¹⁹ Maat 2016, p. 36-41; Waling

2017, p. 27-29; Van der Pot-

Donner 1995, p. 397-398

gekozen te worden.²⁰ De invoering van het evenredig kiesstelsel in 1917 heeft de macht van partijen vergroot, in de vorm van centralisatie van de selectie van kandidaten. Landelijke kandidatenlijsten waren aanvankelijk de uitzondering, maar tegenwoordig de regel. In samenhang met de grote autonomie die partijen bezitten in Nederland heeft dit er toe kunnen leiden dat de kandidatenselectie binnen partijen verregaand gecentraliseerd is met een zeer scheve verhouding tussen Kamerlid en partij als gevolg. Kamerleden zijn voor hun herverkiezing bijna volledig afhankelijk van de plaats op de kandidatenlijst waarop de kandidatencommissie hen plaatst, die daarna wel nog bekrachtigd moet worden door de leden.²¹ Zij moeten instemmen met het programma – waarbij zij hooguit enkele voorbehouden mogen maken – en soms moeten zij afspreken dat zij hun zetel opgeven bij een conflict met de partij. Zulk soort afspraken hebben formeel-constitutioneel geen waarde, maar feitelijk wel, omdat ze door de partij kunnen worden afgedwongen door te dreigen met sancties.²² Terecht wijst politicoloog en historicus Arnout Maat erop dat partijvorming Kamerleden in een geheel nieuwe verhouding met het electoraat heeft geplaatst. Hij noemt Nederland een ‘democratische participatie’. Volksvertegenwoordigers leggen bij verkiezingen verantwoording af aan de partij(top) en enkel indirect aan de kiezer.²³ René Kleijkers kwam tot een zelfde conclusie: ‘De kiezer kiest de partij, de partij wijst de vertegenwoordiger in het parlement aan op grond van zijn plaats op de kandidatenlijst, waarbij de mogelijkheid dat iemand met voorkeurstemmen wordt gekozen hooguit voor kleine correcties kan zorgen.’²⁴ Die correctie is in werkelijkheid overigens minuscuul te noemen: Sinds 1922 zijn slechts zestien Kamerleden gekozen *dankzij* voorkeurstemmen.²⁵ In de praktijk is de lijstvolgorde bepalend.

Fractiediscipline

De leden van partijen die worden gekozen in het parlement groeperen zich als fracties, die een grote mate van fractiediscipline hanteren. Nu kan een reflectie op fractiediscipline al snel ontaarden in een semantische discussie. De term wordt in het publieke debat namelijk zowel gebruikt voor het resultaat – het eensgezind optreden van fracties – als oorzaak – het afdwingen daarvan door middel van druk of sancties.²⁶ Afhankelijk van de gebruikte definitie kan men op een andere conclusie uitkomen. Wij zullen in dit stuk uitgaan van die eerste definitie, bij het afdwingen van fractiediscipline door middel van sancties zullen we de term fractiedwang gebruiken. Waarbij overigens sprake is van een glijdende schaal. De notie van fractiediscipline zit diep in de Nederlandse politieke cultuur.

20 Kleijkers, 1993 p. 121

21 Over de kandidaatstelling zie Voerman 2014, p. 45-62

22 Waling 2017, p. 175

23 Maat 2016, p. 37-42 en 82-83

24 Kleijkers 1993, p. 128

25 Voor 1922-1912: Maat 2016, p. 84-85; voor 2017: Kiesraad 2017, p. 16

26 Thomassen & Andeweg 2005, p. 158

In de Kamer wordt daar ook impliciet vanuit gegaan: de hele fractie stemt bij handopsteken, tenzij een Kamerlid een hoofdelijke stemming aanvraagt.²⁷ Uit onderzoek van Thomassen en Andeweg blijkt dat een ruime meerderheid van de parlementsleden voorstander is van fractiediscipline. Zij vinden dat men in beginsel niet mag afwijken van de partijlijn.²⁸ Fracties proberen het gedrag van hun Kamerleden te normeren of zelfs te binden via fractiereglementen. Van VVD, CDA, PvdA en ChristenUnie is bekend dat zij een fractiereglement hebben.²⁹ Individuele Kamerleden worden hierin sterk beperkt in hun individuele vrijheid. Voor allerlei handelingen – van het stellen van vragen tot interpellatie – dienen zij toestemming te krijgen van of op zijn minst overleg te voeren met fractieorganen. CDA-Kamerleden zijn gebonden aan besluiten die de fractievergadering neemt in hun afwezigheid, het PvdA-reglement verbiedt ongeoorloofde afwezigheid bij stemmingen³⁰ en VVD-Kamerleden die zonder toestemming tegen de partijlijn stemmen moeten zelfs hun zetel opgeven.³¹ Naast de periodieke verantwoording aan kiezer en partij bij verkiezingen, is ook een permanente verantwoording van het parlementaire gedrag aan de fractie gekomen.

Naast fractiediscipline bestaat er ook coalitiedwang. Coalitievorming is in het Nederlandse meerpartijstelsel noodzakelijk, maar door compromissen en uitruilen wordt daardoor onvermijdelijk gebroken met delen van het eigen programma. In 2017 stemden de D66-onderhandelaars in met de afschaffing van het raadgevend referendum, terwijl zij zich in hun verkiezingsprogramma nog luid en duidelijk uitspraken voor behoud.³² Aan fracties wordt enkel een ‘package deal’ voorgelegd, waarna aanpassingen nauwelijks meer mogelijk is. Regeerakkoorden zijn bepalend geworden voor het stemgedrag van regeringsfracties, zelfs als zij eigenlijk een ander standpunt hadden. Tegenpolen VVD en PvdA stemden onder Rutte II voor 80% hetzelfde.³³ Doordat partijleiders de onderhandelingen voeren waarin het regeerakkoord wordt vastgelegd, hebben zij hiermee een extra mogelijkheid om hun fractie te disciplineren.³⁴

G. Visscher laat zien dat al in de periode 1963-1988 al zeer vaak langs partijlijnen werd gestemd,³⁵ maar dit nam in de periode 1998-2012 toe tot 99,944%³⁶ en bereikte onder Rutte II haar hoogtepunt: tussen 2013 en 2016 waren 99,999% van alle stemmen overeenkomstig de partijlijn.³⁷ Menig sekte haalt niet zo'n extreem hoge mate van eensgezindheid. Er kunnen een aantal oorzaken zijn voor eensgezind stemgedrag, zoals eensgezindheid in opvattingen of arbeidsdeling, maar voor ons is vooral interessant hoe discipline gehandhaafd wordt als men het niet eens is met de partijlijn. Uit het onderzoek van Thomassen en Andeweg aan de hand van het Nationaal Parlement Onderzoek blijkt dat onder ‘frequente dissidenten’ 91% vond dat het partijstandpunt zwaarder moest wegen dan de

27 Waling 2017, p. 178

28 Thomassen & Andeweg 2005, 166-167; Van Vonno & Andeweg 2014, p. 114

29 Lucardie, Marchand en Voerman 2007, p. 129-131; Dölle, 1981, p. 157-160. De VVD zou pas op een later moment een fractiereglement aannemen.

30 Lucardie, Marchand en Voerman 2007, p. 129-133

31 Aldus oud-VVD-senator De Haze Winkelman: <https://twitter.com/dehazewinkelman/status/924197310816452608>

32 Vos & Nijeboer 2018

33 Datagraver 2016

34 Stukroodvlees 2017

35 Lucardie, Marchand & Voermans 2007, p. 136

36 Van Vonno & Andeweg 2014, p. 112

37 Datagraver 2016

eigen mening. Parlementsleden lijken door socialisatie verregaand te hebben geïnternaliseerd dat ze gekozen zijn vanwege de partij en zich daarom moeten inschikken.³⁸

Maar het wordt nog problematischer als er sprake is van dwang. Er is een ruime lijst van Kamerleden waarvan bekend is dat zij onder druk hebben meegestemd met hun fractie, en ook van Kamerleden die van de lijst zijn gehaald nadat zij tegen de partijlijn in stemden. Soms komen de feiten naar buiten, soms ook niet. Bekend is het voorbeeld van het Grieks-Nederlandse Kamerlid Thanassis Apostolou, dat wegens gewetensbezwaren tegen euthanasie wilde stemmen. De fractie was er – in de woorden van Sharon Dijksma – ‘helemaal niet aan toe’ om hem zijn tegenstem te gunnen. Ondanks de druk zijn collega’s op hem uitvoerden, hield Apostolou voet bij stuk.³⁹ ‘Nee, ik denk niet dat ze me de volgende keer hoog op de kandidatenlijst zullen zetten,’ zei hij tegen journalist Gerard van Westerloo.⁴⁰ Hij zou niet terugkeren. Door hun centrale positie in het parlement en de macht van de partijtop over de kandidatenselectie hebben zij veel middelen om in te zetten. Dat betekent niet dat fracties deze ook voortdurend inzetten, door zelfselectie, controle vooraf en geïnternaliseerde noties van partij-loyaliteit onder parlementsleden zal fractiedwang meestal overbodig zijn.⁴¹ Maar als 99,999 procent van de stemmen volgens de partijlijn wordt uitgebracht, dan kan het niet anders of daar speelt dwang een rol.

De rol van fractiediscipline is problematisch, het staats op het klassieke ideaal van het vrije mandaat en kan bij dwang strijdig zijn met het lastverbod. Individueel bepaald stemgedrag is door fractiediscipline nog maar zelden mogelijk. Waling stelt terecht vast dat in de plaats van het vrije mandaat er tegenwoordig vrije kwesties zijn gekomen: stemmingen over principiële zaken – moreel-ethische kwesties als de donorwet – waarbij Kamerleden van de partijlijn mogen afwijken.⁴² In tegenstelling tot zelfbinding vindt fractiediscipline niet in openbaarheid plaats en hebben fracties ten opzichte van kiezers veel meer middelen tot hun beschikking om druk uit te oefenen op volksvertegenwoordiger.

Last als ambtsmisdrijf

Erik Jurgens stelt voor om juridische vervolging in te zetten tegen individuele Kamerleden: de rechter moet gaan toetsen of parlementsleden wel ‘zonder last’ stemden. Dit is geen oplossing, maar juist een nieuwe bedreiging voor de vrijheid van het individuele Kamerlid. Kamerleden horen niet door externe factoren gedwongen te worden, ook niet als dat met zogenaamde goede bedoelingen gaat. Het is niet strijdig met artikel

38 Andeweg & Van Vonno 2014, p. 115-118

39 Van Westerloo 2003, 152-153

40 Van Westerloo 2003, 162-163

41 Andeweg & Van Vonno 2014, p. 115-118

42 Waling 2017, p. 177; zie ook Thomassen & Andeweg 2005, p. 167

67 wanneer een Kamerlid uit eigen beweging en eigen inzicht besluit om de uitkomst van een adviesprocedure – wat een raadgevend referendum in feite is – te volgen. Maar bestraffing door de rechter van een Kamerlid omdat hij op een bepaalde manier handelde is wèl strijdig met de geest van artikel 67. Merk ook op dat het verbod van last nu juist moest voorkomen dat stemmingen in de Staten-Generaal ongeldig kunnen worden verklaard.⁴³ Maar dat is precies wat het voorstel van Jurgens beoogt.

Een ander kiesstelsel

De vrijheid voor parlementsleden om naar hun eigen inzichten en geweten te handelen en stemmen is ons zeer dierbaar. Helaas geeft het huidige Nederlandse parlementaire stelsel veel ruimte aan partijen resp. hun leiders om Kamerleden te dwingen volgens de partijlijn te stemmen. De echte oplossing voor het in ere herstellen van de grondwetsartikelen 50 en 67 is de invoering van een nieuw kiesstelsel waarin Kamerleden ten gronde als individu worden gekozen en op eigen kracht hun mandaat verwerven, zodat zij zich weer echt als een zelfstandig denkend en eigenverantwoordelijk handelend individu kunnen opstellen ten opzichte van partij en kabinet.

Literatuur

Van Baalen 2004

C. van Baalen, 'Fractiediscipline', *Trouw* 8 september 2004

Boogaard 2017

G. Boogaard, 'Levende stemkastjes en het verbod van last. Over artikel 67 Grondwet en de plannen van GeenPeil', *NJB* 2017 afl. 5, p. 319-322

Van den Brink 1993

H. van den Brink, 'Het referendum en de wet', in: P. van Praag (red.), *Een stem verder. Het referendum in de lokale politiek*, Het Spinhuis: Amsterdam 1993, p. 79-88

Datagraver 2016

'Stemgedrag Tweede Kamer 2013-2016 nader bekeken', datagraver.nl, 23 mei 2016, geraadpleegd op: <http://www.datagraver.com/case/stemgedrag-tweede-kamer-2013-2016-nader-bekeken>

Dölle 1981

A.H.M. Dölle, 'Het fractiereglement', *Beleid en Maatschappij* 1981, afl. 8-5, p. 156-162

⁴³ Aldus het kabinet in haar memorie van toelichting bij de grondwetswijziging van 1983, zie: Van den Brink 1993, p. 83

Kiesraad 2017

Kiesraad, *Uitslag van de verkiezing voor de Tweede Kamer van 15 maart 2017. Kerngegevens*, geraadpleegd op: <https://www.kiesraad.nl/binaries/kiesraad/documenten/rapporten/2017/3/kerngegevens-tweede-kamerverkiezing-2017/kerngegevens-tweede-kamerverkiezing-2017/Kerngegevens+Tweede+Kamerverkiezing+2017.pdf>

Kleijkers 1993

R.M.M. Kleijkers, *Stemmen zonder last. De functie van het vrije mandaat in het hedendaagse staatsrecht* (diss. dissertatie Maastricht 1993)

Kortmann 1985

C. Kortmann, 'De vrijheid van interne organisatie van de politieke partij', in: R. Koole (red.), *Het belang van politieke partijen*, Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen: Groningen 1985, p. 146-157

Leyenaar 2004

M. Leyenaar, *De last van ruggespraak* (oratie Nijmegen)

Lucardie 2007

A. Lucardie, A. Marchand en G. Voerman, 'Representatie, fractie-discipline en financiering: drie onderzoeken rondom het advies over een nieuw kiesstelsel', in: E. van der Hout, A. Lucardie, G. Voerman en W. van der Woude (red.), p. 59-168. Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties: Den Haag 2007, p. 59-168

Maat 2016

A. Maat, *De Particratie. Over de verstrekkende macht van onze politieke partijen*, Aspekt: Soesterbergen 2016

Van der Meer 2016

T. van der Meer, 'Red het referendum', *S&D* 2016 afl. 73-3, p. 71-74

Nehmelman 2015

R. Nehmelman, 'Regels voor de partij. Het moeizame leerstuk van de regulering van politieke partijen', in: H. Broeksteeg en R. Tinnevelt (red.), *Politieke partijen als anomalie van het Nederlandse staatsrecht*, Kluwer: Deventer, 2015, p. 31-46

Van der Pot-Donner 1995

L. Prakke, J.L. De Reede en G.J.M. Van Wissen (red.), *Van der Pot-Donner. Handboek van het Nederlandse Staatsrecht*, Zwolle: Tjeenk Willink 1995

Price 2010

L. Price, 'Regents, office-holders and the Unie', in: I. Nijenhuis, J. Roelevink en R. Sluijter (red.), *De leeuw met de zeven pijlen. Het gewest in het landelijk bestuur*, Instituut voor Nederlandse Geschiedenis: Den Haag, 2010, p. 11-26

Schutgens 2015

R. Schutgens, 'Politieke partij, vrij mandaat en zetelroof', in: H. Broeksteeg en R. Tinnevelt (red.), *Politieke partijen als anomalie van het Nederlandse staatsrecht*, Kluwer: Deventer 2015, p. 187-210

Stukroodvlees 2017

'De Stuk Rood Vlees Podcast, aflevering 3: Sarah de Lange en Tom van der Meer over de formatie', Stukroodvlees soundcloud, 19 augustus 2017, geraadpleegd op: <https://soundcloud.com/user-222998005/aflevering-3-sarah-de-lange-en-tom-van-der-meer>

Thomassen & Andeweg 2005

J.A. Thomassen en R.B. Andeweg, 'Fractiediscipline: Vooroordelen en misverstanden', in: *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2005*, p. 154-175

Van der Vlies 1993

I. van der Vlies, 'Geen wettelijke bezwaren tegen een correctief referendum', in: P. van Praag (red.), *Een stem verder. Het referendum in de lokale politiek*, Het Spinhuis, Amsterdam, 1993, p. 89-104

Voerman 2014

G. Voerman, 'Kandidaatstelling op landelijk niveau', in: S.L. De Lange, M. Leyenaar en P. De Jong (red.), *Politieke partijen: overbodig of nodig?*, Raad voor het openbaar Bestuur: Den Haag 2014, p. 45-62

Vos & Nijeboer 2018

T. Vos en A. Nijeboer, 'De draai der partijen: standpunten omtrent het referendum van de coalitiepartijen vóór en ná de verkiezingen', 7 februari 2018. Geraadpleegd op: <https://www.meerdemocratie.nl/sites/default/files/draai-der-partijen.pdf>

Van Vonno & Andeweg 2014

M.C. van Vonno en R.B. Andeweg, 'Fractiediscipline: van de bok dromen?', in: S.L. de Lange, M. Leyenaar & P. de Jong (red.), *Politieke partijen: overbodig of nodig?*, Raad van het Openbaar Bestuur: Den Haag 2014, p. 111-127

Waling 2017

G. Waling, *Zetelroof. Fractiediscipline en afsplitsing in de Tweede Kamer, 1917-2017*, Vantilt: Nijmegen 2017

Van Westerloo 2003

G. van Westerloo, *Niet spreken met de bestuurder*, De Bezige Bij: Zutphen 2003